

Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684

Slaves and Female Slaves in Ottoman Society, Sofia 1550-1684

İbrahim Etem ÇAKIR*

ÖZET

Köle; hürriyetlerine sahip olmayan, başkalarının hüküm ve tasarrufu altında bulunan kişilerdir. Erkeklere köle, kadın olanlarına ise cariye denilmiştir. Hukukî işlemlere konu olan, para ile alınıp satılabilen köle ve cariyelere Osmanlı dönemi Sofya'sında da rastlamak mümkündür. Bu incelemede Sofya şer'iyeye sicilleri esas alınarak köle ve cariyeler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Köle ve cariyelerin etnik kökenleri, efendilerinin durumu, azat edilme yolları kadı mahkemesinde hak arayışları gibi hususlar İslam hukuku çerçevesinde izah edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Köle, cariye, Sofya.

ABSTRACT

Slaves are people who do not have their freedom and are under ruling and possession of others. While men were called as slave, women were called as female slave. It is possible to encounter slaves and female slaves, who were commodity and subject of legal transactions, in Sofia during Ottoman period. This study involves information regarding slaves and female slaves based on Şer'iyeye (Court) Records in Sophia. Matters such as ethnicity of slaves and female slaves, status of their masters, manumission ways, right claims in kadı (muslim judge) court are explained within the framework of Islamic law.

KEY WORDS

Slaves, female slaves, Sophia

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ietem.cakir@atauni.edu.tr

Giriş

Eskiden savaşlarda esir edilen veya bir suretle ele geçip satın alınan erkeklere köle, kadın olanlarına ise cariye adı denilmektedir (Pakalın 1993: 259, 300). Köle ve cariyeler hürriyetlerine sahip olmayan, başkasının hüküm ve tasarrufu altında bulunan, para ile alınıp satılan kimselerdir (Sak 1992: 6). Köle ve cariyeler şahsi mükellefiyetler bakımından hür insandan farksızken, hukukî, sosyal ve iktisadî yönlerden ise farklıdır. Her şeyden önce köle ve cariyeler hukukî işlemlere konu olması bakımından mal kabul edilir (Aydın-Hamidullah 2002: 237).

Bu çalışmada Osmanlı dönemi Sofya'sında köle ve cariyeler konusu ele alınmıştır. Osmanlı döneminde Sofya hakkında kısaca bilgi vermek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Sofya, Balkan yarımadasında, etrafı dağlarla çevrili Sofya ovasının güney kısmında Vitoşa (Vitoş) dağı eteklerinde denizden yaklaşık 550 m. yükseklikte yer almaktadır. Osmanlılar tarafından 1380'lerin başında fethedilmiş olan Sofya, XV. yüzyılın ortalarına doğru idarî yönden Rumeli beylerbeyliğinin merkezi olmuştur. Tahrir defterlerinden hareketle yapılan hesaplamalar sonucunda şehir nüfusu 1544'te 7200 (%82 Müslüman), 1570'te 6900 (%73 Müslüman) civarında olduğu tahmin edilmektedir (Şahin 2009: 344-346).¹ XVI. yüzyılda Sofya şehrinde mahalle sayısı 1544'te 43, 1570'de 48, III. Mehmed'in hükümdarlığı döneminde ise 61 idi (Erdoğan 2002: 10-12). XVII. yüzyılda Sofya şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, şehirde 41 mahalle bulunmaktaydı (Evliya Çelebi 1999: 223). Sofya şehrinde Müslümanlarla beraber Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlar sakindi (Gradeva 2005: 149). Bu dönemde nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktaydı (Crampton 2007: 30).

Bu incelemede şu sorulara cevap aranmıştır: Osmanlı dönemi Sofya'da köle ve cariyelerin etnik kökenleri ne idi? Kimler köle ve cariye sahibi olabiliyordu? Köle ve cariyeler ne şekilde azat edilmekteydi? Köle ve cariyeler mahkemede hak arayışında bulunabiliyorlar mıydı? Hak arayışında bulunan köle ve cariyelere karşı mahkemenin tutumu nasıldı?

---

¹ XVI. Yüzyılda Bulgaristan şehirlerinin nüfus miktarlarıyla ilgili ayrıca bakınız: Todorov 1979: 48; Todorov 1983: 67.

Kaynaklar ve Özellikleri

Sofya'da Bulgaristan Milli Kütüphanesi'nde (St. Cyril and Methodius National Library of Sofia, Oriental Department) Sofya, Vidin, Dobruca, Ruscuk, Targovişte ve Silistre kazalarına ait kadı sicilleri muhafaza edilmektedir. Yücel Özkaya, tarih ve numaralarıyla birlikte bu defterlerin tanıtımını yapmıştır (Özkaya 1980: 21-29) Ancak bazı sicil defterlerine bu çalışmada yer verilememiştir. Svetlana Ivanova adı geçen defterler hakkında bir değerlendirme çalışması hazırlamıştır (Ivanova, 2001: 51-76). Bulgaristan şehirlerine ait kadı sicillerini esas alarak çalışma yapan pek çok araştırmacı sayılabilir: Nikolai Todorov², Rossitsa Gradeva³, Svetlana Ivanova⁴, Sophia Laiou⁵, Meryem Kaçan Erdoğan⁶, Hava Selçuk⁷ bunlardan bazılarıdır.

Sofya kazasının 1550 yılından başlayan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden toplam 59 kadı mahkemesi defteri mevcuttur. S 344 numaralı defter Sofya kazasına ait günümüze kadar ulaşmış en erken tarihli olanıdır. Bu defter 6 Cemâziyelâhir 957-13 Cemâziyelâhir 957 / 22 Haziran 1550-29 Haziran 1550 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir. Defter 10 varaktan oluşmaktadır. Sofya'nın günümüze ulaşmış, XVI. yüzyılına ait tek kadı mahkemesi defteridir. Bu yönüyle S 344 numaralı defter önemlidir. S 1bis nolu defter 1 Şaban 1026-24 Şevval 1027 / 4 Ağustos 1617-14 Ekim 1618 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eder ve 270 sayfadan oluşmaktadır. S 308 numaralı defter ise Evâsıt-ı Şaban 1028-1 Muharrem 1029 / 24 Temmuz-2 Ağustos 1619-8 Aralık 1619 tarihleri arasını içerir ve 45 sayfadan oluşan defterin son üç sayfası boş olarak gözükmektedir. Defterin 31. ve 32. sayfalarında H.1140/M.1728 yılına ait kayıtlar yer almaktadır. S 12 numaralı defter 1 Cemâziyelâhir 1082-4 Muharrem 1089 / 5 Ekim 1671-26 Şubat 1678 tarihleri arasını ihtiva etmektedir. Defterde miras taksiminden kaynaklanan sorunlarla ilgili dava kayıtları, vasi ve nafaka tayini, ölen kişilerin borçlarını ödemek üzere miras kalan malların ya da gayrimenkullerin satışı ile ilgili kayıtlara ilave olarak askerî sınıf mensuplarıyla ilgili olarak gönderilen hükümlere de yer verilmiştir. S 85 numaralı defter 3 Zilhicce 1090-Selh-i Cemâziyelâhir 1092 / 5 Ocak 1680-16 Temmuz 1681 tarihleri arasını ihtiva ederken defterin 120. sayfasından itibaren Sofya kadısına gönderilen hü-

² Todorov 1983.

³ Gradeva 2005: 149-199.

⁴ Ivanova 1993: 49-83.

⁵ Laiou 2009: 253-280.

⁶ Erdoğan 2011: 443-478.

⁷ Selçuk 2012: 27-46.

kümlerin suretleri yer almaktadır. S 149 koduyla kayıtlı defter ise Evâil-i Zilhice 1094-8 Muharrem 1096 / 21-30 Kasım 1683-15 Aralık 1684 tarihli ve 40 vaktir.

Osmanlı Devleti'nde Köle ve Cariyeler

Osmanlı Devleti'nde köle ve cariyeler, uzunca bir süre savaşlardan sağlanmıştı. İlk esirler I. Murad devrinde Rumeli fetihleri sırasında alınmaya başlanmış ve uzunca bir süre esirlik müessesesinin yegâne kaynağı savaşlar olmuştur. Savaş esirlerinin giderek artması köle ticaretine sebep olmuştur. XIX. yüzyılın başlarına kadar bütün dünyada serbest olan köle ticareti Osmanlılarda belli kurallar çerçevesinde yapıldı. Köle ticaretinin sadece Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmesine izin verilmekteydi ve özellikle; Habeşistan, Sudan, Kafkaslar, Hindistan asıllı köleler bu ticarete konu olmaktadır. Bu ticarete bilhassa Afrikalı köleler başta geliyordu. Kızıldeniz ticaret yolunda çeşitli değerli mallar yanında zenci köle ticareti de yapıldı. Köle ticareti için İstanbul başta olmak üzere Bağdat, Şam, Erzurum, Konya, Medine, Halep, Afrika'da Kahire, Belgrad ve Sofya bazı merkezler oluşmuştu (Engin 2002: 246-247).

Osmanlı Devleti'nde köleler devlet kademelerinde görev alarak yüksek kademelere gelmiş ve zamanla yönetici sınıfın bir bölümünü oluşturmuşlardır. Pek çok Müslüman devlet kendi toprakları dışından köle getirerek bunları asker ve bürokrat olarak istihdam ederken, Osmanlı Devleti bu ihtiyacını imparatorluk içinden devşirme uygulaması ile gerçekleştiriyordu (Erdem 2004: 14).

Osmanlı Devleti'nde kölelik konusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Halil Sahillioğlu'nun Bursa'da köleleri ele alan çalışması Bursa şer'iyye sicillerine dayanmaktadır (Sahillioğlu 1981: 67-138). Y. Hakan Erdem'in *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* adlı çalışması 1996 yılında İngilizce 2004 yılında *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909* ismiyle Türkçe olarak yayınlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde kölelik politikası, köle istihdamı, köleleştirme ve köle edinme yolları, kölelerin azat edilişi, İngiliz politikası ve Osmanlıda kölelik gibi konularda oldukça kapsamlı bir araştırmadır (Erdem 2004). Yazar, Osmanlı'da köleliğe ilişkin malzeme kıtlığından ziyade değerlendirilmeyi bekleyen oldukça fazla bir malzemenin varlığına işaret etmiştir (Erdem 2004: 8). Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik* adıyla hazırladığı çalışması vefatından sonra yayınlanmıştır (Engin 1998). Hasan Tahsin Fendoğlu'nun doçentlik tezi olarak hazırladığı çalışmasında kölelik ve cariyelik konusu İslam hukuku ve Osmanlı tatbikatına göre incelenmiştir (Fendoğlu 1996). Şer'iyye sicillerin göre kölelerin ekonomik ve sosyal hayattaki durumları İzzet Sak tarafından ele alınmıştır. Konya,

Karaman, Ayntab, Isparta, Trabzon ve Bor kazâlarına ait şer'iyeye sicillerine dayalı olarak hazırlanan bu araştırma Osmanlı Devleti'nde kölelik konusunda yapılan araştırmalar içinde önemli bir yere sahiptir (Sak 1992). Yazar diğer bir çalışmada Osmanlı döneminde Konya'da köleleri incelemiştir (Sak 1989: 159-197). Ümit Ekin, Rodosçuk kazâsında kölelerin toplumsal statüsünü (Ekin 2005: 23-37), Duygu Tanıdı, Rusçuk kazâsında köleleri konu alan çalışma yapmıştır (Tanıdı 2013: 219-235). Zübeyde Güneş Yağcı ise Karadeniz köle ticaretini ele almıştır (Yağcı 2005: 12-30, Yağcı 2011: 371-384).

Sofya'da Köle ve Cariyelerin Özellikleri

Sicil kayıtlarında kölelerin ve cariyelerin birçok özelliği hakkında bilgi verilmiştir. Kayıtlarda öncelikle sahibinin adı ve sakin olduğu yerleşim birimi açıkça belirtilmiştir. Köle ve cariyelerin ise; adı, etnik kimliği, fiziksel özellikleri, bazı kayıtlarda buluğ çağına erişip erişmediği, yaşı gibi hususlara yer verilmiştir. Köle ve cariyelerden abd-ı memlûk (S 1bis: 59), rıkk (S 149: 16b, 27b), cariyeye-i memlûke (S 1bis: 33) olarak bahsedilmektedir. Kölelerin fiziksel özellikleri; "uzun boylu, kara yağız, kara kaşlı, kara gözlü" (S 308: 15), "uzun boylu, sarışın açık kaşlı gök gözlü, sarı bıyıklı" (S 344: 7a) "çatık kaşlı, gök ala gözlü, buğday anlu" (S 344: 9b), "iki kaşının ortasında eser-i çeraği olan" (S 1bis: 59), "ak benizli, siyah sakallı" (S 1bis: 150), "bıyıkları terlemiş" (S 149: 13b) gibi nitelere de yer verilmiştir. Cariyelerin fiziksel özellikleri: "uzun boylu, kara gözlü, kara açık kaşlı" (S 1bis: 5), "orta boylu, sarışın, gök gözlü, sarı kaşlı" (S 1bis: 34), "sağ ayağında nişanı var" (S 1bis: 69), "sol elinde nişanı var" (S 1bis: 78) şeklinde kaydedilmiştir.

Köle ve cariyelerin yaşları hususunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Azat edilen köleler arasında bıyıkları terlemiş (S 149: 13b, 20b, 38b), emred (S 149: 38b; S 85, 19), bülüğü ma'ruf (S 149: 17a) gibi ifadeler yer almaktadır. Köle sahipleri belirli bir hizmetin ardından kölelerini azat etmekteydi. Oldukça küçük yaştaki kölesini azat eden efendiler de vardı. Kassaban Mahallesi'nde Hacı Selim bin Abdullah henüz yedi-sekiz yaşındaki kölesi Ali bin Abdullah'ı azat etmiştir (S 149: 34b) Osmanlılarda kölelerin yedi yıllık hizmetin ardından azat edilmeleri yaygın bir uygulama halini almıştır (Erdem 2004: 76). Hacı Selim ise kendisine hizmet etmesini dahi beklemeden kölesini hürriyetine kavuşturmuştu.

Köle ve cariyelerin çoğunlukla Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Sicillerde fiziksel özellikleri ve milliyetleri konusunda bilgi verilmesinin yanında din-

leri hakkında Müslim (S 344: 9b; S 149: 16b, 18a, 24b; S 85: 19, 22, 64; S 1bis: 5, 33, 50, 69, 78) ya da kâfire (S 1bis: 103) şeklinde ifadeler yer almaktadır.

Köle ve cariyelerin parasal değeri konusunda sicillerde maalesef yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Evâsıt-ı Receb 1027 tarihinde efendisi Mustafa Çelebi ile mukatebe anlaşması imzalayan Piyale bin Abdullah, özgürlüğüne kavuşmanın bedeli olarak 13.000 akçe ödemiştir (S 1bis: 138). Hasan Efendi bin Mehmed Kasım'ın Macar asıllı kölesi Kenan bin Abdullah, azatlık bedeli olarak 200 esedî gurusu ödemek durumunda kalmıştır (S 85: 49).

Tablo 1. Köle ve Cariyelerin Etnik Kökenleri ve Sayıları

Etnik Kökeni	Köle	Cariye
Eflak	3	3
Macar	7	4
Rus	14	5
Gürcü	4	
Nemçe	1	
Harfiyetü'l-asl (Belirsiz)	5	6

Etnik kökenleri itibariyle Rus asıllı köle ve cariyelerin sayısının fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bunu Macar asıllı köle ve cariyeler takip etmektedir. Rus asıllı kölelerin fazla olmasında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı pazarlarına köle temin etmesinin önemli bir payı vardır. Köle ticareti hanlığın ekonomik ve siyasi vaziyetinde oldukça ehemmiyetliydi (Yağcı 2005: 19). Osmanlı topraklarına Karadeniz iskelelerinden kafiler halinde köleler getiriliyordu (Sahillioğlu 1981: 92). Diğer taraftan XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyine, Lehistan ve Rus topraklarına yaptığı seferler buralardan çok sayıda esirin elde edilmesini sağlıyordu. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait sicil kayıtlarında Rus asıllı köle ve cariye kaydına rastlanmazken, 1680-1688 yıllarına ait kayıtlarda adı geçen köle ve cariyelerin önemli bir kısmı Rus asıllıdır. Osmanlı Devleti 1672 tarihinden itibaren Lehistan ile 1678'den itibaren Rusya ile savaşlar yapmıştır. Osmanlı Devleti'ne tabi Kırım Tatarları ve Kazaklar arasındaki çatışmaları da ayrıca ilave etmek gerekir. Macar asıllı kölelerin ikinci sırada yer alması da aynı şekilde açıklanabilir. Macar toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi buradan elde edilen esir sayısını artırmaktaydı. XVII. yüzyılda Konya'da Rus asıllı kölelerin çoğunluğu teşkil ettiği ortaya konulmuştur (Sak 1989: 162). Ro-

dosçuk (Ekin 2005: 35) ve Ruscuk'ta (Tanrı 2013: 149) köleler üzerine yapılan çalışmalarda da XVII. yüzyılda Rus asıllı kölelerin sayıca fazla olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2. Köle ve Cariyelerin İsimleri

Köle Adı	Sayı	Köle Adı	Sayı	Cariye Adı	Sayı	Cariye Adı	Sayı
Yusuf	9	Ebubekir	1	Lalezar	2	Eftade	1
Piyale	2	Ahmed	1	Ayşe	2	Şehriyar	1
Ali	2	Mehmed	1	Peymane	1	Şahhoyan	1
İvaz	2	Osman	1	Terizat	1	Markez	1
Traşehro	1	Kenan	1	Horşire	1	Gülfiraz	1
Geyvan	1	Dilaver	1	Yasemin	1	Entab	1
Karagöz	1	Süleyman	1	Civanbaht	1	Konca	1
Abdullah	1	Hasan	1	Bavseba	1		
Kaytan	1	Perviz	1	Gülistan	1		
Rıdvan	1	Zülfikar	1	Kırman	1		
Yakub	1						

Köle ve cariyelerin isimleri tabloda yer almaktadır. Müslümanlığı kabul eden köle ve cariyelere, kendi isteklerine göre hemen İslamiyet'e uygun bir isim verilirdi (Engin 1998: 149). Birçoğunun ismi Müslümanların yaygın olarak kullandıkları isimlerdendir. Baba adları ise bilindiği üzere Abdullah'dı. Köle isimleri daha çok peygamber ve dört halife isimlerinden oluşmaktaydı. Cariye adları ise Müslümanlar arasında yaygın kullanılan kadın isimleri arasında yer almıyordu. İncelenen dönemde mahkemeye başvuran Müslüman kadınların isimleri arasında cariyelerin kullandıkları isimlere fazla rastlanılmamıştır.

Kadı sicillerindeki bilgiler dikkate alındığında Sofya şehrinde köle sahibi erkeklerin tamamı unvan sahibi idi. Sofya'nın yerel seçkinleri arasında bulunan köle sahiplerinin; Seyyid, Bey, Çelebi, Hacı, Ağa, Kassabbaşı, Usta, Kethüda, Efendi, Beşe gibi unvanları vardı. Yerleşim birimleri tespit edilenlere göre Mansur Hâce Mahallesi'nde sakin dört köle sahibi bulunmaktaydı. Diğer köle sahipleri ise şehrin muhtelif yerlerinde sakindi. Bazı kayıtlarda ise Sofya şehri ifadesi

olmasına karşılık mahalle bilgisine yer verilmemiştir. Köle sahipleri arasında Rumeli Valisi'nin mehterbaşısı Mahmud Ağa gibi bürokratlar da vardı (S 149: 2a). Köle sahibi olmanın bir bedeli olduğu muhakkaktır. Sıradan insanların köle sahibi olmadıkları anlaşılmaktadır. Kadınlar arasında köle sahibi olan bir kişi vardır. Kız Kasım Mahallesi'nde sakin Mihri binti Hasan milliyeti kaydedilmemiş gayrimüslim bir köle sahibiydi (S 1bis: 103). Sofya'nın köylerinde yaşayanların köle ya da cariye sahibi olduklarına dair sadece bir kayda rastlanılmıştır. Sofya Kazâsı'na bağlı Taşkesen Köyü sakinlerinden Habib Beşe'nin köle sahibi olduğu, vefat edince mirasçısı olan eşiyle kölesi arasında sorun çıktığı anlaşılmaktadır. Köle Dilaver bin Abdullah efendisinin üç sene önce kendisini azat ettiğini bildirmesine karşılık kadın bunu inkâr etmiştir. Kölenin lehine tanıklık yapılıncaya kölenin azadına karar verilmiştir (S 85: 57).

Sicillerde tespit edilen on dokuz cariyenin sahipleri arasında dokuz kadın vardı. Kadınların hiçbirisi unvan sahibi değildi. Hac ibadetini yerine getiren az sayıda kadına Sofya'ya ait diğer sicil kayıtlarında rastlamak mümkündür. İncelenen defterlerde cariye sahibi kadınlardan hiçbirisinin hâciye (hacı) unvanının olmadığı görülmektedir. Kadınlar ev işlerinde kendilerine yardımcı olmak üzere cariye ediniyorlardı. Cariye sahibi olan sekiz erkekten altısının çelebi, bey, ağa gibi unvanları bulunmaktaydı. Erkekler arasında köle sahiplerinin tamamının unvanı var iken cariye sahibi erkeklerden ikisi unvan sahibi değildi ve bunların baba adlarının Abdullah (S 1bis: 69, 78) olması bu kişilerin sonradan Müslüman olduklarına ya da köle iken azat edildiklerine işaret etmektedir. Köle sahibi olmak cariye sahibi olmaktan daha maliyetli olmalıydı. Cariyelerden üçer tanesi Kara Danişmend ve Yazıcızade mahallelerinde sakindi. Kuru Çeşme, Mansur Hâce, Hacı İsmail mahallelerinde ise ikişer cariye, diğer cariyeler ise Cami-i Atik, Emre, Kız Kasım, Kassaban, Orta Mescid, Karagöz Bey mahallelerinde yaşamaktaydı.

Köle ve Cariyelerin Azat Edilmeleri

Kölelik asıl olarak azat yoluyla sona ererse de İslâm hukukunda, köleliği azaltmak ve belirli bir devrede eritmek maksadıyla birtakım sona eriş yolları daha kabul edilmiştir (Aydın- Hamidullah 2002: 241). Bunlar; gönüllü azat, kefâret borcu olarak azat, köle ile efendisinin belirli bir bedel karşılığında hürriyete kavuşma anlaşması yapması (mükatebe yoluyla azat), mecburi ve kanuni azat, ölüme bağlı azat (tedbîr), efendisinden bir çocuk doğuran cariyenin efendisinin ölümüyle hürriyetine kavuşması (ümmüveled olma durumu), devlet tarafından azat olarak kaynaklarda yer almıştır (Fendoğlu 1996: 195-233; Aydın- Hamidullah 2002: 241).

Köleliğin sona ermesi durumu İslâm hukuk literatüründe genellikle *ıtk* tabiriyle ifade edilmiştir. Azat edilen köle veya cariyenin fizikî özellikleri, dini ve etnik kökeni, azat tarihi ve şartlarını ihtiva eden azat kâğıdı denilen bir belge düzenlenmekteydi. Köle sahibi tarafından verilen bu belgeye *ıtknâme* denilmektedir (Aydın-Hamidullah: 2002: 42). İncelenen defterlerde köle azadı ile ilgili çok sayıda kayıt vardır. Köle azadı kayıtları Arapça olarak da düzenlenebiliyordu (S 85: 54, 57). Şecai Fakih Mahallesi'nde Mehmed Bey, mahkemede Eflak asıllı kölesi Yusuf bin Abdullah'ı azat etmiştir (S 308: 15). Erkek efendilerin bizzat kendileri (S 1bis: 34, S 149: 16b, 20b) ya da vekilleri aracılığıyla (S 1bis: 21, 50, 150; S 149: 2a, 4b, 18a, 34b; S 85: 19, 22, 64) köle azat ettiğine dair çok sayıda kayıt vardır. Daha çok gönüllü azat tercih edilmiştir. Gönüllü azat etmekten maksat sevap kazanmaktır (S 149, 18a, 20b, 34b). Kölelerini azat eden efendiler, köle azat eden kişinin cehennem ateşinden korunacağına dair Hz. Muhammed'in sözüne atıf yapmışlardır (S 149, 16b, 18a, 20b, 34b). Gönüllü azat kapsamında miras kalan köle azat edilebiliyordu. Alaca Mescid Mahallesi'nden Seyyid Osman Çelebi ve kardeşi Seyyid Mehmed Çelebi, babaları merhum İbrahim Efendi'den miras kalan köleleri Rus asıllı Yusuf bin Abdullah'ı vekil aracılığında azat etmişlerdir (S 149: 24b). Cariye sahibi erkeklerin kendileri (S 1bis: 69, 78; S 149, 38b, 39b; S 85: 87) ya da vekil aracılığında (S 1bis: 50, 59) cariyeye azat ettiğine dair çok sayıda kayıt vardır.

Sofya'da cariyeye sahibi kadınlara da rastlanmaktadır. Ev işlerinde yardımcı olmak üzere cariyeye edinen Sofyalı kadınlar bir müddet hizmetin ardından cariyelerini azat etmişlerdir. Mahkemeye bizzat giderek cariyesini azat eden kadınlar olduğu gibi (S 149: 40a) vekil aracılığı ile bu işlemi yerine getirenler de vardır (S 1bis: 66; S 149: 38a, S 85: 27). Hayran binti Mahmud, Eflak asıllı Müslüman cariyesini vekili Ali bin Mehmed aracılığı ile azat etmiştir (S 1bis: 5). Cariye sahibi kadınların bir kısmı azat hususunda kocalarını vekil etmişlerdir (S 1bis: 33, 103).

Köle azat etmenin yollarından birisi de köle ve efendisi arasında mukatebe adıyla bir anlaşma yapılmasıdır. Köleler efendilerine bir ücret ödeyerek hürriyetlerine kavuşabilmekteydi. Mukatebe adı verilen bu sözleşmenin rüknü, icab ve kabulden oluşmaktadır. Bir kimse, kölesine hitaben "seni şu kadar meblâğ üzerine mükâteb kıldım" deyip o da "kabul ettim" veya "razı oldum" dese aralarında kitabet akdi gerçekleşmiş olur (Bilmen 1969: 46). Sofya kadısı iken vefat eden Ahmed Sadık Efendi'nin oğlu Mustafa Çelebi'ye babasından bir köle miras kalmıştır. Macar asıllı olan köle Piyale bin Abdullah, 13.000 akçeyi Mustafa Çelebi'ye ödeyerek özgürlüğüne kavuşmuştur (S 1bis: 138). Kuru Çeşme Ma-

hallesi'nde sakin olan Hasan Efendi bin Mehmed Kasım'ım kölesi Kenan bin Abdullah, efendisine 200 esedî gurusu ödeyerek kölelik durumuna son vermiştir (S 85: 49). Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre köleler, efendilerine ücret ödeyerek hürriyetlerine kavuşmuştur. Kadı sicillerinde mukatebe yerine "kitabet" (S 1bis: 138) ifadesi kullanılmıştır.

Köle azat etmenin yollarından birisi de müdebber uygulamasıdır. Buna göre bir kimse, kölesine hitaben "sen müdebbersin" veya "ben seni müdebber kıldım" dese akd-i tedbirde bulunmuş olacağı gibi "sen vefatımdan sonra hürsün" veya "sen benim vefatım ânında azatsın" deyince tedbir akdi yapmış olur (Bilmen 1969: 39). Köle ile efendisi arasında yapılan bu muameleye "tedbîr", böyle köleye de "müdebber" adı verilmektedir (Aydın-Hamidullah 2002: 243). Müdebber köle satılamaz ve bağışlanamaz (Fendoğlu 1996: 221). Tedbîr başlıca dört çeşittir: Mutlak, muallâk, mukayyed ve muzaf. Tedbîr-i mutlak efendinin ölümüyle kesin olarak azat edilme durumudur. Diğerleri ise bazı şartların gerçekleşmesine bağlanan azat olarak ifade edilmiştir (Bilmen 1969: 38-39).

Tedbîr sözleşmesi gereği efendisi vefat edince köle hürriyetine kavuşur. Efendileri hayattayken kendisinin müdebber edildiğini söyleyen köleye karşı mirasçıların itirazları olmaktadır. Bu gibi sorunlarla karşı karşıya kalan köleler mirasçılara açtıkları davayı kazanarak özgürlüklerini elde edebilmekteydiler. Alaca Mescid Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Hacı İbrahim bin Veli'nin kölesi Yusuf bin Abdullah, efendisinin mirasçılarına karşı dava açmıştır. Yusuf, efendisi merhum Hacı İbrahim'in kendisini tedbir-i mutlak ile müdebber ettiğini, terekesinin üçte birlik kısmının kendi değerinden fazla olmasına karşılık mirasçılarının hala kendi üzerinde hak talebinde bulunmalarından şikâyetçi olmuştur. Hacı İbrahim'in mirasçıları ise terekenin üçte birlik kısmının kölenin değerinden fazla olduğunu kabul etmelerine karşılık, tedbir sözleşmesini inkâr etmişlerdir. Bunun üzerine köleden beyyine talep edilmiş, udul-i müsliminden üç kişi merhum Hacı İbrahim'in, kölesi Yusuf'u müdebber eylediğini ifade edince mahkeme kölenin azat edilmesine karar vermiştir (S 149: 13b). Köle Yusuf'un, efendisinin terekesinin üçte birlik kısmının, köle olarak kendi değerinden fazla olduğunu ifade etmesi İslam hukukunun bu konudaki hükmünden haberdar olduğunu göstermektedir. İslam hukukuna göre kölesiyle tedbir anlaşması yapan efendi vefat ettiği günde terekesinin üçte biri müdebberin kıymetinden fazla veya ona denk ise müdebber hemen azat edilir, az ise köle eksik kalan miktarı ödemeye mecburdur (Bilmen 1969: 41). Terekenin üçte biri, müdebberin kıymetinden noksan ise kölenin azat edilmesi için mirasçıların rızası aranır (Aydın-Hamidullah 2002: 243). Köle Yusuf, bahsedilen hüküm çerçeve-

sinde efendisinin mirasçılara karşı açtığı davayı tanıkların beyanıyla kendi lehine sonuçlandırmıştır.

Müdebber olduğu iddiasıyla mahkemeye başvurup bunu ispat edemeyen köleler de vardı. Solak Hüseyin Bey'in kölesi olan Tıraşhro bin Abdullah, efendisinin kendisini müdebber kıldığını ifade etmiştir. Kölenin ifadesi: "mütevffa-yı mezbur merhum Hüseyin Bey hâl-i hayatında ve kemâl-i sıhhatinde iken müdebber-i mutlak eyledi şeklindedir." Vasi, Ahmed bin Hasan ise bu duruma karşı çıkmıştır. Köleden iddiasını ispatlaması talep edilmiş ancak köle iddiasını ispat edecek delil sunamamıştır (S 344: 7a).

Azat edildiği iddiasıyla mahkemeye başvuran kölelerin hemen hemen tamamı iddialarını ispat etmişlerdir. Özellikle efendisiyle tedbir anlaşması yapan müdebber köleler efendilerinin vefatıyla birlikte özgür olmaları gerekirken mirasçılara buna itirazı olabiliyordu. Bu durumda mahkemeye başvuran kölelerin müdebber kılındıklarını ispatlamaları gerekiyordu. Bu hususta kölelerin ispat vasıtaları mahkemede hazır bulundurdukları şahitleriydi. Sonuç olarak köleler davaları çoğunlukla kazanmaktaydı. İslamiyet'in köle azat edilmesini teşvik etmesi muhtemelen davanın seyrini etkilemekte, kadılar önüne gelen azat davalarında köleler lehine karar vermekten memnun olmaktaydı.

Macar asıllı ve ihtida edip Müslüman olan köle Karagöz bin Abdullah, Derviş Ali bin Turgud ile Turahan bin Tur Bey arasında mülkiyet tartışmasına neden olmuştur. Derviş Ali'nin iddiasına göre köle Karagöz kendi kölesi olmasına rağmen Turahan tarafından haksız yere tasarruf edilmektedir. Turahan ise 19 yıl önce bu köleyi Derviş Ali'nin vasisinden 2200 akçeye satın aldığını ifade etmiştir. Mahkemede hazır bulunan şahitler Turahan'ın lehinde şahitlik yapmış ve dava Turahan lehine sonuçlanmıştır (S 344: 9b).

Cariyelerin azat edilme konusunda yaşadığı sıkıntılardan birisi efendileri vefat edince geride kalan mirasçıların buna itiraz etmesiydi. Rus asıllı Civanbaht binti Abdullah, Orta Mescid Mahallesi sakinlerinden Fatma binti Mehmed'in cariyesi iken azat edilmesine rağmen Fatma Hatun vefat edince bu duruma mirasçısı olan Fatma'nın kocası Mehmed itiraz etmiştir. Civanbaht, iki Müslüman şahidin tanıklığı ile azat edildiğini ispatlamış, mahkeme cariyenin azadına karar vermiştir (S 149: 27b).

Sofya kazası dışında sakin olan köleler Sofya mahkemesine başvurarak azat edildiklerini tescil ettiriyorlardı (S 85: 25). İzladı kazası sakinlerinden Yusuf Çelebi bin Hüseyin'in kölesi Yusuf bin Abdullah, mahkemede efendisinin Sofya'da misafir bulunduğu sırada kendisini azat ettiğini bildirmiş, efendinin mi-

raşçısı olan kardeşi de bu durumu onaylayınca kölenin azadına karar verilmiştir (S 149: 17a).

Azat sonrasında efendi-köle ilişkisi de üzerinde durulması gereken konular arasındadır. İslam hukuku azat eden efendi ile azat ettiği köle üzerinde velâ hakkı (mirasını elde etmesini sağlayan hükmî yakınlık) tanımıştır. Azat eden efendi ve binefsihî asabe olanlar azat edilen kölenin mirasçısıdır (Bilmen 1969: 63). Azat edilen bir kölenin şayet efendisi ölmüşse efendinin binefsihî asabe olan yakınları kölenin mirasından hak sahibi olabilmeleri için azatlının daha yakın asabesi bulunmaması gerekmektedir (Fendoğlu 1996: 244). Azatlısı da kısıtı gerektirmeyen bir cinayet işlediğinde ödenmesi gereken diyet, efendisi ya da efendisinin yakınları tarafından ödenir (Bilmen 1969: 63). İslâm hukukçuları asabeyi, nesebiyye ve sebebiyye olarak iki kısımda ele almışlardır. Nesebiyye, miras bırakana erkek vasıtasıyla ve kan (nesep) bağı ile bağlı bulunan asabedir. Oğul ve oğlun oğlu gibi kendileri de erkek olanlara binefsihî asabe denilir. Sebebiyye ise miras bırakan şahsa kan bağı ve nesep ile değil, azat olma sebebiyle bağlı bulunmaktadır. Bu durumda köleyi azat eden erkek veya kadın efendiler eski kölesinin nesebî asabe vârislerinin bulunmaması halinde ona, sebebî asabelik ile vâris olmaktadır (Karaman 1991: 452-453). Şer'iyye sicillerinde hürriyetine kavuşmuş ve vefat etmiş eskiden cariyeye olan kadınların miras kayıtları yer almaktadır (S 12: 64, 70, 115, 129, 140). Cariyelerin mirasına varis olanlar arasında eski efendileri ya da bunların akrabaları da olabiliyordu. Mansur Hâce Mahallesi sakini iken vefat eden Konca binti Abdullah'ın mirasçıları kocası Halil bin Abdullah ve eski efendisi Abdurrahman Ağa bin Receb Ağa'dır. 14112 akçelik terekesi mahkeme harçları düşüldükten sonra adı geçen kişiler arasında eşit miktarda paylaşılmıştır (S 12: 115). Hacı İsmail Mahallesi sakinlerinden vefat eden Gülfiraz binti Abdullah'ın terekesi kocası Hasan bin Abdullah ve Gülfiraz'ın eski efendisi Hadice binti Ali arasında paylaşılmıştır (S 12: 140). Hadice'ye düşen payın "hisse-i asabe-i velâ" olarak kaydedilmesi İslam hukukunun azat eden efendi ile azat ettiği köle üzerinde velâ hakkı tanınması prensibine dayanmaktadır.

Diğer Meseleler

Efendisine mahkemede vekillik yapan köleler de vardı. Seyyid Zülfikar Çelebi'nin kölesi Piyale bin Abdullah efendisine ait gayrimenkullerin satışını gerçekleştirmiştir (S 308: 8). Kölelerin adam öldürüp yakalandığına dair kayıt vardır. Kara Danişmend Mahallesi sakinlerinden olup vefat eden Ferman Bey'in evi basılıp oğlu, kızları ve cariyelerinden toplam on kişi öldürülmüştür. Şehir subaşı olayın faillerini mahkemeye getirerek haklarından gelinmesini kadıdan

talep etmiştir. Zanlı olarak ifadesine başvuru olanlar arasında Ferman Bey'in kölesi Cafer bin Abdullah'da yer almaktadır. Köle Cafer bütün suçlamaları kabul etmiş ve birkaç zimmi ve bir çingene ile birlikte bu katliamı gerçekleştirdiğini beyan etmiştir. Suçunu itiraf eden bu şahıslar cezalandırılmak üzere zabıt Ömer Ağa'ya teslim edilmiştir (S 1bis: 260). Efendisini öldüren köleler de vardı. Vezir Mustafa Paşa'nın kışlak ağası olan Ahmed Ağa'nın köleleri Zülfikar ve Yakub, efendisi ile beraber hizmetkârları Halil ve Mehmed'i öldürdüğü gerekçesiyle mahkemeye sevk edilmiştir. Adı geçen köleler balta ile efendisi ve hizmetkârlarını öldürdüklerini kabul etmişler, kimsenin yönlendirmesi olmadan bu fiili işlediklerini ayrıca belirtmişlerdir (S 85: 63).

Sonuç

Osmanlı dönemi Sofya'sında etnik kökenleri itibariyle Rus asıllı köle ve cariyelerin sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır. İkinci sırada ise Macar asıllı köle ve cariyeler takip etmektedir. Rus asıllı kölelerin fazla olmasında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı pazarlarına köle temin etmesinin önemli bir payı vardı. Diğer taraftan XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Lehistan ile yaptığı savaşlar Osmanlı toplumunda Rus asıllı kölelerin sayısının artmasına neden olmuştur. Sofya şehrinde köle sahibi erkeklerin tamamı unvan sahibi idi. Sofya'nın yerel seçkinleri arasında bulunan köle sahiplerinin; Seyyid, Bey, Çelebi, Hacı, Ağa, Kassabbaşı, Usta, Kethüda, Efendi, Beşe gibi unvanları vardı. Kölelerin azat edilmelerinde sevap kazanmak maksadıyla en çok gönüllü azat yöntemi tercih edilmiştir. Kölelerini azat eden efendiler, köle azat eden kişinin cehennem ateşinden korunacağına dair Hz. Muhammed'in sözüne atıf yapmışlardır. Köle ve cariyeler efendileri ile mukatebe adıyla anlaşma yaparak hürriyetlerine kavuşabilmekteydi. Bu durumda köleler efendilerine para ödemekteydi. Kölelerin azat yollarından biri köle ve efendi arasında tedbîr sözleşmesi yapılmasıdır. Bu sözleşme gereği efendisi vefat edince köle hürriyetine kavuşuyordu. Efendileri hayattayken kendisinin müdebber edildiğini söyleyen köleye karşı mirasçıların itirazları olmaktadır. Köleler mirasçılara açtıkları davayı kazanarak özgürlüklerini elde ettikleri anlaşılmaktadır. Hak arama hususunda köleler kadı mahkemesini sıkça kullanmaktaydı. Efendileri ya da efendilerinin mirasçılarına karşı açtıkları davalar genellikle kölelerin lehine sonuçlanmaktaydı. ©

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Sofya Şer'iyye Sicilleri. Sofya-Bulgaristan

St. Cyril and Methodius National Library of Sofia (NBKM), Oriental Department.

S 344	957/1550
S 1bis	1026-1027/1617-1618
S 308	1028-1029/1619-1619
S 12	1082-1089/1671-1678
S 85	1090-1092/1680-1681
S 149	1094-1095/1683-1684

Kaynak ve İnceleme Eserleri

AYDIN, M. Akif – Hamidullah, Muhammed (2002). "Köle", *DİA*, C. XXVI, Ankara, s. 237-246.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (1969). *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV, İstanbul.

CRAMPTON, R.J. (2007). *Bulgaristan Tarihi*, çev. Nuray Ekici, İstanbul: Jeo Politika Yay.

EKİN, Ümit (2005). "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 47, s. 23-37.

ERDOĞRU, M.Akif (2002). "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/2, ss.1-15.

EVLİYA Çelebi (1999). *Seyahatnâme*, III, hzl. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul.

ENGİN, Nihat (1998). *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

ENGİN, Nihat (2002). "Köle-Osmanlılarda Kölelik", *DİA*, XXVI, Ankara, s. 246-247.

ERDEM, Y. Hakan (2004). *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul: Kitap Yay.

- ERDOĞAN, Meryem Kaçan (2011). "1166-1167/1752-1754 Tarihli (R 37 Numaralı) Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Tanıtımı ve Fihristi", *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, Ed. Meral Bayrak (Ferlibaş), İstanbul, s.443-478.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin (1996). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik-Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul.
- GRADEVA, Rossitsa (2005). "Towards the Portrait of "the Rich" in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s," *Provincial Elite in the Ottoman Empire*, 10-12 Ocak 2003 Rethymno, Crete University Press, s.147-197.
- IVANOVA, Svetlana (1993). "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.), *Bulgarian Historical Review*, 2-3, s. 49-83.
- LAÏOU, Sophia (2009). "Osmanlı Dünyasında Hıristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'iyeye Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, (Der.: Amila Buturovic-Irvin Cemil Shick), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.: 253-280.
- KARAMAN, Hayreddin (1991). "Asabe", *DİA*, III, İstanbul, s. 452-453.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II, İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1981). "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara: *ODTÜ Gelişme Dergisi*: 67-138.
- SAK, İzzet (1989). "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul, s.159-197.
- SAK, İzzet (1992). *Ser'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17 ve 18. Yüzyıllar)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SELÇUK, Havva (2012). Vidin'de Toplumsal Hayat: 13 Numaralı Şer'iyeye Sicili'ne Göre (1698-1699), *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/14, ss.27-46.
- ŞAHİN, İlhan (2009). "Sofya", *DİA*, 37, İstanbul s.344-348.

- TANIDI, Duygu (2013). "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s.219-235.
- TODOROV, Nikolay (1979). *Bulgaristan Tarihi*, çev. Veysel Atayman, Öncü Kitabevi Yay., İstanbul.
- TODOROV, Nikolai (1983). *The Balkan City 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (2005). "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, VIII, s. 12-30,
- YAĞCI, Zübeyde Güneş (2011). "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, III/2, s. 371-384.